

ઐતિહાસિક કથાનક ધરાવતી
લોકપ્રિય નવલકથાઓ : શ્રી
ઝવેરચંદ મેઘાણી

Dr. H. V. Chaudhari
Associate Professor in Gujarati
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

‘ધરતીનું ધાવણ’ કે ‘પહાડનું બાળક’ તરીકે ખ્યાતી પામનાર ગુજરાતી સાહિત્યના અગ્રણી લેખક, કવિ, લોકસાહિત્યના સંશોધક અને સંપાદક, રાષ્ટ્રીય શાયર એવા શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ કુલ તેર નવલકથાઓ લખી છે. જેમાં ઇતિહાસ કેન્દ્રી ત્રણ નવલકથાઓ આપી છે. તેમની રચનાઓમાં ઇતિહાસનાં પાત્રો અને ગણદેવતાઓની ગાથાઓ જીવંત બની ઊભી થાય છે. તેથી તેઓને ઇતિહાસપ્રેમી સાહિત્યકાર ગણાય છે.

એમની રચનાઓના વિષયો, ભાવવિશ્વ અને પાત્રોની સૃષ્ટિ ખરા અર્થમાં ભાતીગળ છે. ‘ફૂલછાબ’માં જોડાયા પછી એમણે એમાં નિયમિત રીતે નવલકથા પ્રકાશિત કરવાની શરૂઆત કરી હતી. શરૂઆતમાં તેઓ અંગ્રેજી કૃતિઓના રૂપાંતર કરવાનું શરૂ કર્યા પછી મૌલિક કૃતિઓ આપે છે. એમની નવલકથાઓના પ્રકાશન વખતે લખેલા નિવેદનો અને મિત્રોને લખેલાં પત્રોમાંથી એમના નવલકથા સર્જનના કેટલાય અંકોડા મળી રહે છે. લોકસાહિત્યના સંશોધને એમની કલમને પાકટ કરવા સાથે રજૂઆતની રીતે કેટલીક વિશેષતાઓ આપી હતી. ખાસ કરીને અસરકારક રજૂઆત કેમ કરવી તેની તાલીમ અને શક્તિ બરાબર ખીલેલી જણાય છે.

એમની નજર સામે સ્વાભાવિક જ કાઠિયાવાડના વાચકો વિશેષ છે. એ આખાય

સૌરાષ્ટ્રના લોકમાનસને બરાબર ઓળખે છે. એટલે રૂપાંતરિત નવલકથાઓને પણ તેઓ દેશી રંગે ઢાળીને આલેખવાના પ્રયાસો કરે છે. વાચકોનો પ્રતિભાવ એ પત્રોથી મોટી સંખ્યામાં પામતા રહે છે ને એ રીતે તેઓ પ્રતિસાદ પણ પોતાના સર્જન દ્વારા આપતા રહે છે. એમની લોકપ્રિયતાનું સૌથી મોટું કારણ આ લાગે છે : એક તો હપ્તાવાર છપાતી અને લખાતી રહેલી એમની નવલકથાઓના પ્રકરણે પ્રકરણે તરત જ મળતો પ્રતિસાદ એમને રચનાની જરૂરીયાત ઉપરાંત વાચકની જરૂરીયાતને પણ નજરમાં રાખે છે. એમણે ‘તુલસીક્યારો’ નવલકથામાં તો વાચકો પાસે, ‘હવે પછી શું લખી શકાય?’ નો પ્રશ્ન મૂકીને જાણે સહિયારા સર્જનનો પ્રયોગ પણ કર્યો હતો ! તેઓ લખે છે : “એ સમાપ્તિ હું કેવી રીતે લાવવાનો હોઈશ તે વિશેની પુષ્કળ અકળામણ, કંઈક ધાસ્તી ને કેટલોક સંદેહ અનુભવી રહેલાં વાચક ભાઈ-બહેનોએ મને ચેતવણીના કાગળો લખેલા. ‘અમુક પાત્રને રખે તું અમુક રીતે બગાડી કે દુઃખી કરી મૂકે !’ -એવા એવા ચેતવણીના-સ્વરો પરથી મને લાગ્યું કે, વાચકો પોતે જ આ વાર્તાનો અંત કેવો ઈચ્છે છે ને કલ્પી શકે છે તે તેમની પાસેથી જ જાણી લેવું. નિમંત્રણ દીધું, જવાબો આવ્યા. ‘ફૂલછાબ’માં એ જવાબો પ્રગટ કર્યા અને જવાબોએ મને ખાતરી કરાવી કે, વાચકો પોતાને પ્રિય થઈ પડેલી સર્જાતી વાર્તાને કેવળ વાંચતાં જ નથી, પણ તેના સર્જનમાં સક્રિય સાથ આપે છે ને પોતાની ઉકેલબુદ્ધિથી એ પારકી કૃતિને (એનું પારકાપણું બિલકુલ ભૂલી જઈ) પોતનાપણાથી રસી દે છે.”^૧

એમની ઐતિહાસિક કથાનક ધરાવતી નવલકથા ‘સમરાંગણ’, ‘રા’ગંગાજળિયો’, ‘ગુજરાતનો જય ભાગ-૧-૨’ ત્રણ નવલકથાઓ આપી છે. જેમાં કળારૂચિ અને રસનો વિષય હંમેશા માણસ અને એનાં પ્રેમ-શૌર્ય રહેલા છે. આ લેખક

‘ખુમારી’, ‘વીરતા’, ‘રસિકતા’ અને ‘નૈતિકતા’ના આશક છે અને એ વાત એમની રચનાઓમાં અવાર-નવાર પ્રગટ થતી રહે છે. એમને લોકપ્રિયતા અપાવનાર પણ આ જ પરિબળો છે. એ નજર સામે જ જીવતા હોય એવા માણસોનો પોતાની નવલકથાના પાત્રોમાં આલેખે છે. થોડાં સારાં, થોડા ખરાબની આ ભાતીગળ ભાવસૃષ્ટિ છે. મેઘાણીના શિષ્ટ સાહિત્ય અને એમની રજૂઆત રીતિને ધ્યાનથી તપાસીએ ત્યારે લોકજીવન અને લોકઘબકારનાં તત્ત્વો એમાં પણ વણાયેલા જોવાં મળે છે. “મારી ઇતિહાસ-નવલોને હું અભ્યાસલક્ષી કરવા મથ્યો છું. ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક પ્રમાણોની મર્યાદા બહાર કલ્પનાને એવી રીતે નથી દોડાવી કે જેથી મૂળ ઇતિહાસનું ખૂન થાય.”^૨

મેં તત્કાલીન ઇતિહાસનાં આટલાં પુસ્તકો મેળવીને વાંચ્યાં : ‘મિરાતે સિકંદરી’, ‘મિરાતે એહમદી’, ભગવાનલાલ સંપતરામનો ‘સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ’, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતના સર્વસંગ્રહ, ‘કચ્છનો ઇતિહાસ’, કેપ્ટન બેલનો ‘હિસ્ટરી ઓફ કાઠિયાવાડ’, ‘વિભાવિલાસ’, ‘સોરઠી તવારીખ’ વાંચીને પછી તવારીખના ખોખામાં વાર્તા ઉતારી. સતા જામ, જેસો વજીર, અજો જામ, નાગડો વજીર, ઇતમાદખાન, લોમો ખુમાણ, દૌલતખાન, નહનૂ મુઝફ્ફર, રજપૂત ભૂયર મોરી—એ બધી ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ છે. મુઝફ્ફર તો સંપૂર્ણ ઐતિહાસિક છે. નાગડા વજીરની બાલ્યાવસ્થા અને મૃત્યુ વચ્ચેનો કલ્પના—સંભાર મેં ભર્યો છે. નાગડા જોગીઓની એક હજારની જમાત ‘ભૂયર મોરી’ના યુદ્ધમાં લડીને મરી છે એ ઇતિહાસમાન્ય હકીકત છે. વજીર અને વજીરાણીના સંસારનું આલેખન એ મારી કલ્પના છે. રાજુલ અને સરાણિયણ બાઈ પણ મારાં કલ્પનાનાં સંતાનો છે.

લોમાની, દૌલતખાનની તેમજ રા’ભારાની દગલબાજી, બેટ દ્વારકાના સવા કે સંગ્રામ વાઘેરનું

સ્વાર્પણ, સતા જામનું યુદ્ધમાંથી પલાયન ને અજા જામનું યુદ્ધે ગમન, સતા જામે પાછળથી મુગલો પાસેથી આવી સ્વમાનઘાતક શરતે નવાનગર પાછું મેળવ્યાનું, નગરનું ઈસ્લામાબાદ બનવું, મુઝફ્ફરનો ઘોળને પાદર અસ્તરાથી આપઘાત એ બધું તવારીખમાં છે. એક દોષ મેં કહ્યો છે : દેદાઓની દગાથી કતલ જામ સતાએ નહીં પણ એના પિતા જામ રાવળે કરેલી. ‘જોરારનો’વાળો કિસ્સો ઇતિહાસમાં નોંધાયેલો નથી પણ કંઠસ્થ કથાસાહિત્યમાં પ્રચલિત હોઈ જૂનો લાગે છે.^૩

ગુજરાત—સૌરાષ્ટ્રની ઉપેક્ષિત તવારીખને બોલને આધારે એક વાર્તા રચાઈ છે, જેમાં સોરઠી યુવાનીના અર્ક સમો જામકુમાર અજોજી અને નાગડો વજીર, વૃદ્ધ વજીર જેસા ડાડા તેમજ તેનો સામટો બુઝર્ગ ચોદ્રા સમુદાય જીવનમાં અને મૃત્યુમાં કેવા રૂડા લાગ્યા તેનું આલેખન છે. ઈમાનદારી અને ખૂટામણ, ક્ષત્રિવટની ડંડાસો અને અબોલ ક્ષત્રિતેજનાં આત્મસમર્પણ તથા એક મુસ્લિમ યુવાન (મુઝફ્ફર)ની કરુણાર્દ્ર, ભોળી દિલેરીભરી મૃત્યુંજય વીરતાએ અંકિત આ સોરઠી-ગુજરાતી તવારીખ-પાનું છે. મૂળ ઇતિહાસને કથાલેખનમાં ન્યાય કેવો અપાયો છે તેમજ શિલ્પવિધાન કેટલું સફળ થયું છે, તે તટસ્થ નિરીક્ષકોની જ તુલામાં તોળાઈ શકે એવી વાત છે. “એક જ મહિનામાં ચાલુ કામ સાથે પૂરી કરેલી ચોપડી છે. જેવી હો તેવી, મને તો મારા અંતરની અંદર સંઘરાયેલી એક કવિતા જેવી હતી, સૌએ એને સારી જ કહેવાની જરૂર નથી.”^૪ “સમરાંગણ’ને હું મારી એક અતિપ્રિય કૃતિ સમજું છું. તમને જે તત્ત્વ ગમ્યું તેને જ હું મારા સર્જનની વિશેષતા ગણું છું.”^૫

“વાહવા! માતાની યશોગાથા મળી. અને એ નાગડાની જનેતાનું નામ મળ્યું. જોમાબાઈ એ નામ પુસ્તક લખતી વેળા મને ન જડ્યું-સાંભર્યું.

‘સમરાંગણ’ની આખી કથા એ જનેતાના નામ વગર વહી ગઈ. કેવી ગઈલત! નોંધપોથીઓ પૂરી વાંચી નહોતો ગયો.”^૬

‘સમરાંગણ’ અને ‘રા’ગંગાજળિયો’- બંને નવલકથામાં ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્ર પંથકના પંદરમા શતકની આસપાસના ઇતિહાસને ધ્યાનમાં રાખ્યો છે. પ્રમોદકુમાર આ બંને નવલકથાઓ વિશે મૂલ્યાંકન કરતાં લખે છે : ‘સમરાંગણ’ નવલકથામાં ત્રણ મુખ્ય કથાઓ ધ્યાન ખેંચે છે : એક, જોમાબાઈ અને નાગડોજીની કથા, બીજી સતા જામની અને ત્રીજી સુલતાન નબનૂ મુઝફ્ફરની. આ ત્રણ કથાપ્રવાહોમાં જેમાં વજીર, કુંવર અજો જામ, ઈતમાદખાન, લોમો ખુમાણ, દૌલતખાન, ભૂયર મોરી વગેરે પાત્રોના ગૌણ વૃત્તાન્તો ગૂંથી લેવાયા છે. મેઘાણીની દૃષ્ટિ મુખ્યત્વે રંગરાગી કૌતુક પ્રધાન પ્રસંગો પર મંડાયેલી રહી છે. કહો કે ઘટનારસ બહેલાવવામાં તેમને વિશેષ રુચિ રહી છે. એટલે સ્વભાવિક રીતે જ પાત્રોના ભાવજગતને ખુલ્લું કરવાને અને તેમની નૈતિક સંવેદનશીલતાનો વિકાસ સાધવાને તેમાં ઓછો અવકાશ છે.

“રા’ગંગાજળિયો’માં આ નવલકથાની કેન્દ્રીય કથા લેખે રા’માંડલિકના અધ:પતનની કથા વધુ મર્મસ્પર્શી બની આવી છે. ખાસ કરીને ઉત્તર ભાગમાં આત્મવંચના કરી સુખચેનમાં ડૂબી જવા મથતા રાજ રા’માંડલિકની કથા એક ગંભીર કૃતિની ક્ષમતા તરફ સંકેત કરે છે.”^૭

પંદરમા શતકના ગુજરાતનું વાતાવરણ- તે વખતે ગુજરાતમાં ચાલતા અનેક કાવાદાવા, ગુજરાતના નંદનવન પર પ્રભુત્વ મેળવવા માટે થઈ રહેલી યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ, સુલતાન મુઝફ્ફર અને મુગલોના હાથમાં ગુજરાત ગયું એના પ્રસંગો વેગેરેનું આલેખન એમાં કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાત પર વિદેશીઓને સ્વામિત્વ સ્થાપવામાં

આપણાં જ લોકોના વિશ્વાસઘાત અને સ્વાર્થલોભ કેવા કામ લાગ્યા છે તેનું આ ‘સમરાંગણ’માં આલેખન થયું છે...એ કાવાદાવામાંથી આપણી આંખ ઠારે એવા જે થોડાક પ્રસંગો છે તેમાં મેઘાણીની કલ્પનાસૃષ્ટિમાંથી ઉદભવેલી રાજુલનું પાત્ર તેમજ નાગડા સાથેના તેના શુદ્ધ પ્રણય પ્રસંગો, નાગડા જોગીઓની જમાતની વીરતાનો પ્રસંગ અને પાછળથી ભીરુ બનેલા નાગ-નરેશ સતા જામના કુમાર અજો જામની ટેકના પ્રસંગોનો સમાવેશ થાય છે. યજ્ઞેશ હ.શુક્લ લખે છે તેમ, ‘મેઘાણીની પ્રવાહી શૈલી અને પ્રસંગને ઉઠાવ આપતા સંવાદો તેમની પહેલી જ ઐતિહાસિક નવલકથાને એક કુશળ કલાકારની કલમનો લાભ મળ્યાની પ્રતીતિ કરાવે છે.’^૮

કૃષ્ણકાંત કડકિયા પોતાની નારાજ છૂપાવ્યા વિના સ્પષ્ટ જ કહે છે : “ઐતિહાસિક તથ્યોને સર્વથા ખંડિત કરે એ રીતે દંતકથા, કલ્પના અને ચમત્કારતત્ત્વનો છૂટ્ટો દોર લેખકે અહીં મુક્યો છે ને વાર્તાકારોમાં ચાલતી અસંબદ્ધ અને નિરાધાર વાતોનો લેખકે પણ સ્વીકાર કર્યો છે. કચેરીમાં રસ જમાવવા જોડી કાઢવામાં આવતી વાર્તાઓ જેવી આ વાર્તા દ્વારા ઇતિહાસનો રા’માંડલિક પેદા થઈ શક્યો નથી. માંડલિકના મનોવ્યાપારોનાં અધોગામી પરિવર્તનો આલેખવામાં મેઘાણીની કલમ સફળ રહી છે.”^૯

‘ફરીફરી પ્રબંધો વાંચ્યા. અને ગુજરાતના પુનરુદ્ધારના એ શેષ દીપકજ્યોત સમા સમયની આસમાની મારા હૃદય પર છવાતી ચાલી. પરિણામે આ વાર્તા ‘ગુજરાતનો જય.’૧૦ વાર્તાનું એક પણ પાત્ર કલ્પિત નથી. વાર્તાના લગભગ બધા જ મુખ્ય પ્રસંગોને પ્રબંધોના આધાર છે; મારી કલ્પના તો એ પ્રબંધમાં અંકિત ઘટનાઓને બહેલાવી તીવ્ર બનાવવા પૂરતી જ મેં વપરાવા દીધી છે. આ પ્રબંધોની સામગ્રીમાં બીજાં આનુષંગિક પ્રકાશનોના

વાચનથી પણ ઉમેરણ અને સંસ્કરણ થયું છે. મારી દૃષ્ટિનો દોર બે-ચાર વ્યક્તિગત પાત્રો પર નહીં પણ મને સાંપડેલા પ્રસંગોમાંથી ઊપસી આવતા એ પુનરુદ્ધારના સામૂહિક મહાપ્રયત્ન પર જ બંધાયો હતો.”^{૧૦}

એક આ પ્રકટ થાય છે ત્યારે ‘ગુજરાતનો જય’ ખંડ બીજો પણ વાચકોને મળી ચૂક્યો છે. બે વણિક વીરો, બ્રાહ્મણ અને બે નારીઓ—એવાં સાત મુખ્ય પાત્રોએ પોતાનાં પરાક્રમ, શીલ, શાણપણ અને સમર્પણે કરી સઘન અંધકારમાંથી અજવાળેલો વિક્રમના તેરમા સંવત્સરની છેલ્લી પચીસીનો ગુર્જર દેશ આ બંને ખંડ દ્વારા પહેલી જ વાર ઓળખવા મળે છે એમ કહું તો અત્યુક્તિ નથી. વસ્તુપાલ-તેજપાલને વિશે ઘણાં વર્ષો પૂર્વે બે-એક નવલકથાઓ બહાર પડેલી. પણ તેમાં આજની આપણી ઇતિહાસદૃષ્ટિ માગે છે તેવું યુગનિરૂપણ નહોતું. વસ્તુપાલ-તેજપાલ આજ પર્યંત કેવળ એક ધર્મસંપ્રદાયના ધુરંધર દાનેશ્વરીઓ લેખે જ રજૂ થયા છે. આપણે આજે તેમને સાંપ્રદાયિકતાના ચોકઠામાંથી કાઢી માનવતાના મહાભુવનમાં પધરાવી શક્યા છીએ. મારા જીવનનું એ ઊજળું પર્વ છે.

પહેલા ખંડના નવસંસ્કરણમાં એક મહત્ત્વનો ફેરફાર પ્રકરણ ત્રીજાના નવેસર આલેખનથી થયો છે. પહેલી આવૃત્તિમાં આસરાજ-કુંઅરદેવીની પ્રેમઘટના મૂળ ઇતિહાસ સામગ્રીનો આધાર રાખીને મેં મારી કલ્પનાથી ઘટાવી હતી. તે પછી ભાઈશ્રી ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહે મારા હાથમાં ‘જૈન સાહિત્ય સાહિત્ય સંશોધક’ નામના એક ત્રૈમાસિકનો સં.૧૯૮૩નો એક અંક મૂક્યો, જેમાં ‘મહામાત્ય વસ્તુપાલ-તેજપાલના બે રાસ’ એ મથાળે, શ્રી લક્ષ્મીસાગરસૂરિ તથા પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ નામના વિક્રમની સોળમી ને સત્તરમી સદીમાં થઈ ગયેલા જૈન સાધુઓના રચેલા બે રાસ જોવામાં

આવ્યા. આ રાસમાં કુંઅરદેવીનું અપહરણ આસરાજે એક સાંઢણી પર કર્યાની રોમાંચક કથા છે. આ કથાનો આધાર લઈ મેં પ્રથમ ખંડના એ પ્રકરણનું આલેખન નવેસર કર્યું છે.”^{૧૧}

ગુજરાતનો આ જય એ જો કેવળ શસ્ત્રજય હોત, પ્રપંચજય હોત, ગુમાવેલા પ્રદેશોની પુનઃપ્રાપ્તિનો અથવા તો નવા પ્રદેશોની પચાવગીરીનો જય હોત તો એને હું ‘ગુજરાતનો જય’ ન કહેત. આ તો હતો સંસ્કારિતાનો જય. ગૂર્જરરાષ્ટ્રના ઇતિહાસનું એક મહોજ્વલ પાનું મારાથી તો જેવું તેવું રજૂ કરી શકાયું છે; પણ તે કોઈ સમર્થ કલમની અચોક્કસ સમય સુધી રાહ જોતું રહે તે ઠીક હતું કે આટલું પણ અજવાળે મુકાય છે તે ઠીક છે તે તો વાચકોના જ વિચાર પર છોડવું જોઈએ.

આની વસ્તુસામગ્રી જુદાજુદા પ્રબંધોમાંથી વીણી એકઠી કરી છે, અને સુવેગ, નિપુણક તથા સુચરિત નામના ગુપ્તચરોનો નિર્દેશ ‘હમ્મીરમદમદન’ નામના એક સંસ્કૃત નાટકમાંથી મળે છે. હમ્મીરનું ‘મીરશિકાર’ એવું નામ મેં બીજાં પ્રમાણો પરથી સ્વીકાર્યું છે.

રેવતી, ચંદ્રપ્રભા, સોમેશ્વરદેવનાં પત્ની એ ત્રણ કલ્પિત છે. રેવતીના પાત્રને સૂત્રમાં પરોવ્યા પછી હું આગળ વિકસાવવા અશક્ત નીવડ્યો છું. મારી વાર્તા તો વસ્તુપાલને દિલ્હીથી દોસ્તીનો લેખ થઈ પાછો વળેલો બતાવીને જ પૂરી થાય છે. કેમકે ગુજરાતના જયનો તબક્કો ત્યાં પૂરો થાય છે.

તે પછી ‘પતનનાં પગરણ’ જુદાજુદા પ્રબંધોમાંથી તારવીને કડીબંધ કરી આપેલ કાચો માલ જ છે. એ પાનું પતનનું છે એટલા માટે જ અલગ પાડ્યું છે. ઉપરાંત એ કાચા માલનું વાર્તાગૂંથણ વધુ જગ્યા માગી લે તેમ હતું કે જેને માટે આ ભેટ-પુસ્તકની પૃષ્ઠમર્યાદામાં અવકાશ

નહોતો. ને હવે ત્રીજો ખંડ લખીને શ્રી મુનશીના નબળા નકલકાર ઠરવાનો અને તેમ થતાં એમને, મારી જાતને તેમજ આ ઇતિહાસને અન્યાય થવાનો ભય લાગે છે.

વીરમદેવને 'પ્રબંધચિંતામણિ' અને 'પ્રબંધકોશ' તેમજ શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝા સમા પ્રમાણભૂત ઇતિહાસકાર વીરધવલના મોટા પુત્ર તરીકે ઓળખાવે છે. પણ 'પુરાતન પ્રબંધ'માંના વસ્તુપાલ-તેજપાલવાળા પ્રબંધમાં એને રાણા લવણપ્રસાદનો પુત્ર અને વીરધવલનો ભાઈ કહ્યો છે, એટલું જ નહીં પણ રાણી મદનરાજીની સાથે દેવરાજ પદ્મકિલના ઘરમાં હતો તે પુત્ર વીરધવલ નહીં પણ આ વીરમદેવ હતો એવું વિધાન છે. હું તો જૂની સ્વીકૃત પરંપરાને જ અનુસર્યો છું. વીરમદેવને પ્રબંધો નરદમ દુષ્ટ તરીકે જ ઓળખાવે છે. મેં એને અનાડીનું સ્વરૂપ આપી કંઈક ગેરસમજનો ભોગ બનેલા, તિરસ્કૃત પાત્રની કરુણતા એનામાં આરોપી છે.

કોઈ પણ વાર્તામાં મહત્ત્વનું પાત્ર નરદમ નિર્ભેળ, ખલ કે દુષ્ટ લેખે જ મુકાવું ન ઘટે, પણ મનોવિશ્લેષણનો કરુણ કોયડો રજૂ કરતું બતાવવું જોઈએ એવો એક નવતર અભિપ્રાય છે. મને એ મત માન્ય કરવા જેવો લાગે છે. ઉપરાંત ગુજરાતને એકચક્રી બનાવવાની ભગીરથ સાધનામાં અનેક દુશ્મનોને વશ કરનારા મંત્રીબાંધવોની બુદ્ધિ વીરમદેવને જ કેમ ઠેકાણે ન લાવી શકી, છેવટે જતાં તેનો શિરચ્છેદ પણ કેમ કરાવવો પડ્યો, એ મારે મન મોટી સમસ્યા બની જતાં મેં વીરમદેવના પાત્રાલેખનથી મંત્રી-બેલડીને જે સહેજ દુષ્ટિત કરેલ છે તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બેશક નિરાધાર છે; પણ 'પતનનાં પગરણ'માં મેં જે સીધા પ્રબંધના પ્રસંગો ઉતારેલ છે તેને આધારે વાર્તાકારની કલ્પનાને આટલી છૂટ મળવી ઉચિત છે. એ પ્રસંગો બોલે છે કે વીરમદેવ સાથે શાઠ્ય રમાયું હતું.

લવણપ્રસાદને વિષ દઈ માર્યાની હકીકતને 'પુરાતન પ્રબંધ'નો આધાર છે. 'પ્રબંધકોશ' તો એમને વીસળદેવની વારીમાં જીવતા હોવાનું જણાવે છે. તેજપાલને અનુપમા ઉપરાંત સુહડા નામે પણ બીજી સ્ત્રી હતી. એનું સમર્થન 'આબુ' નામના ગ્રંથના બીજા ભાગમાં તેના કર્તા મુનિશ્રી જયંતવિજયજીએ આપેલા પ્રાચીન લેખો, પ્રશસ્તિઓ અને આંબામાંથી સાંપડે છે.

'આબુ પર અનુપમાએ રચાવેલો 'લૂણવસહી'નો નેમિનાથપ્રાસાદ બધા જ પ્રબંધોના જણાવ્યા મુજબ નાનપણમાં મરેલા ભાઈ લૂણિગના શ્રેયાર્થે બંધાયો છે. પણ મુનિશ્રી જયંતવિજયજીએ મંદિરમાં કોતરાવેલો મૂળ પ્રશસ્તિલેખ ટાંકીને ઉપલા ગ્રંથમાં પ્રતીતિ કરાવી છે કે એ તો લૂણસી નામે તેજપાલના પુત્રના શ્રેયાર્થે બંધાયો છે. ગુજરાત સાથેની મૈત્રીનો કોલ વસ્તુપાલને આપનાર દિલ્હીનો મોજુદીન (સુલતાન) શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરાના અભિપ્રાય મુજબ અલ્તમશ હોવો જોઈએ.'^{૧૨}

આમ, મેઘાણીની નવલકથાઓમાંથી પસાર થયા પછી જણાય છે કે, મેઘાણી અપૂર્વ એવા વાર્તા કહેનાર હતા. વાચકના રસને બહેલાવવા માટે તે જરા જેટલા પણ ઉણા ઊતરતા નથી. એમની વસ્તુ પસંદગીથી માંડીને ભાષાની વિવિધ પ્રયુક્તિઓ, પાત્રો, પરિવેશ અને આ બધાની માવજત તે અત્યંત સંયમી રીતે કરતા હોવા છતાં વાચકની નાળને ઓળખે છે. એમને મૂલ્યોમાં આસ્થા છે. એના દ્વારા લોકચીતમાં સ્થાપી શકવાની શ્રદ્ધા છે. એનો પડઘો એમની આ રચનાઓમાં પડતો અનુભવાય છે. એમના વિશેષોમાં પ્રાદેશિકપણું, સામાજિક સમાનતાની ખેવના, બોલી- ભાષામાં રહેલી જીવંતતા વિશેષરૂપે ઉઘડીને સામે આવે છે.

સંદર્ભસૂચિ:-

1. 'લિ. હું આવું છું', વર્ષ :૧૯૮૮,
(તા.૨૫/૧૨/૧૯૪૬નો મોહનલાલ છ.રાવળ
પરનો પત્ર)
2. 'મેઘાણીવિવેચનાસંદોહ-૨', સંપાદક : જયંત
કોઠારી, પ્રથમ આવૃત્તિ, માર્ચ ૨૦૦૨, પૃ.૧૭
3. 'સમરાંગણ', વર્ષ : ૧૯૩૮ નિવેદન 'લિ. હું આવું
છું', વર્ષ:૧૯૮૮, (ઉમાશંકર જોશી પરનો
તા.૦૪/૦૭/૧૯૩૮નો પત્ર)
4. 'મેઘાણીવિવેચનાસંદોહ' ખંડ-૨' સંપાદક : જયંત
કોઠારી, પ્ર. આવૃત્તિ, માર્ચ, ૨૦૦૨, પૃ.૧૭
5. 'લિ. હું આવું છું', વર્ષ: ૧૯૮૮, (ધનસુખલાલ
મહેતા પરનો તા.૦૮/૦૪/૧૯૪૪નો પત્ર)
6. 'પરક્રમ્મા', ૧૯૪૬, 'મેઘાણીવિવેચનાસંદોહ' ખંડ-
૨' સંપાદક : જયંત કોઠારી, પ્રથમ આવૃત્તિ, માર્ચ,
૨૦૦૨, પૃ.૧૭
7. 'રેલ્વો કસ્ટોમીનો રંગ', સંપાદક: પ્રતિભા દવે
8. 'જન્મભૂમિ', તા. ૨૫-૬-૩૮,
'મેઘાણીવિવેચનાસંદોહ' ખંડ -૨', સંપાદક : જયંત
કોઠારી, પ્રથમ આવૃત્તિ, માર્ચ, ૨૦૦૨, પૃ.૮૧
9. ઈ.સ.૧૯૨૧ થી ૧૯૪૦ સુધીની ગુજરાતી અને
હિંદી ઇતિહાસમૂલક નવલકથાનો તુલનાત્મક
અભ્યાસ ભાગ-૧-૨
10. 'ગુજરાતનો જય' ખંડ-૧', નિવેદન
'મેઘાણીવિવેચનાસંદોહ' ખંડ-૨', સંપાદક :
જયંત કોઠારી, પ્રથમ આવૃત્તિ, માર્ચ, ૨૦૦૨ પૃ. ૫
11. એજન પૃ. ૬
12. 'ગુજરાતનો જય ખંડ-૨', નિવેદન',
'મેઘાણીવિવેચનાસંદોહ' ખંડ-૨', સંપાદક :
જયંત કોઠારી, પ્રથમ આવૃત્તિ, માર્ચ, ૨૦૦૨, પૃ.૬,૭